

تبلور هویت ملی در کتب درسی بررسی محتوایی کتاب فارسی دوره ابتدایی

* علی منصوری

** آرزیتا فریدونی

Email: mansouri@shirazu.ac.ir

Email: azitafereidoni@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۳/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۹/۱۱

چکیده

پیوسته در طول تاریخ پرسش کیستی و هویت افراد و ملت‌ها یکی از دغدغه‌های اصلی بشر بوده و این امر در گذر جوامع به دوران مدرن پررنگ‌تر و به صورت جدی مطرح شده است. در ایران نیز در سال‌های اخیر موضوع هویت، به خصوص در جوانان و دانش‌آموزان، به صورت جدی مورد توجه قرار گرفته است. یکی از روش‌های تقویت هویت ملی و هویت‌بخشی، طرح آن در زمان کودکی، به ویژه در دوران دبستان است. به این منظور، مواد و کتب آموزشی می‌توانند در تقویت عناصر هویت‌بخش، باورهای ملی و برانگیختن عرق ملی، نقش اساسی داشته باشند. با توجه به اهمیت کتاب‌های درسی در هویت‌بخشی ملی دانش‌آموزان، این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا، میزان فراوانی واژه‌ها، تصاویر، شعرها، داستان‌ها و نثرهای کتاب فارسی پنج سال دوره ابتدایی را بررسی کرده، میزان ارتباط آنها را با مؤلفه‌های بیانگر هویت ملی ایرانیان از بُعد ایرانی بودن مورد سنجش و مقایسه قرار داد. نتایج نشان داد که میزان توجه به مقوله‌های هویت ملی مورد بحث در کتاب‌های بررسی‌شده، در حدود ۷٪ کل محتوای کتاب‌ها بوده است که بخش ناچیزی را تشکیل می‌دهد. بر اساس نتایج به دست آمده، پیشنهادهایی در جهت تقویت باورهای ملی از طریق کتاب‌های درسی ارائه شد.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی، ایرانی، نوجوانان، کودکان، کتاب درسی، مواد آموزشی، کتاب فارسی دوره ابتدایی، ایران.

* دانشجوی دکتری رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شهید چمران اهواز

** کارشناس علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شیراز

مقدمه

هویت ملی ایرانی ترکیبی از ویژگی‌های تاریخی، دینی، سیاسی، محیط جغرافیایی، نگرش‌ها و ویژگی‌های دیگر است که خاص مردم ایران زمین است. وجود چنین ویژگی‌های منحصربه‌فرد است که مردم ایران را به‌عنوان یک ملت از سایر ملت‌ها جدا می‌کند؛ ضمن اینکه این ویژگی‌ها، به ملت ایران تشخیص و احساس تعلق منحصربه‌فرد می‌دهد.

هویت دو جنبه فردی و جمعی دارد که یک جنبه از هویت جمعی، هویت ملی است که در قالب آن، فرد بسیاری از احساسات و وفاداری‌های خود را به سرزمین و اعتقادات خود ابراز می‌کند. با توجه به اهمیت وجود احساس هویت ملی در تک‌تک افراد جامعه، مسئولان در تلاش‌اند که از طرق مختلف این احساس را در بین افراد، به‌ویژه کودکان، تقویت کرده، توسعه بدهند.

در بین عوامل مختلف، نقش آموزش و پرورش در تقویت هم‌بستگی اجتماعی و هویت‌بخشی غیر قابل انکار است و این نقش از طریق کتاب‌های درسی پررنگ‌تر است. نقش کتاب‌های درسی، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم و اساسی در تقویت و بازشناسی هویت ملی دانش‌آموزان، به‌عنوان سرمایه‌های انسانی آینده کشور، قابل تعمق و تأکید است.

سازمان آموزش و پرورش، با توجه به اهمیت موضوع شکل‌گیری احساس تعلق و وفاداری در سنین کودکی، با حساسیت‌های خاصی متون دوران ابتدایی را تدوین می‌کند و در تلاش است که از تمامی مؤلفه‌ها و نمادهای بیانگر هویت ملی، برای شکل‌گیری شخصیت میهن‌پرستی و وفاداری به آن، در کودکان، استفاده کند.

شکل‌گیری احساس هویت ملی در دانش‌آموزان، در دوران تحصیل پررنگ‌تر است و باعث دستیابی به دستاوردهای ارزشمندی از جمله موارد ذیل خواهد شد:

۱. دستیابی به وفاق و وحدت ملی؛
۲. گسترش و نوسازی هویت فرهنگی؛
۳. دستیابی به تصویری مطلوب از خویشتن و ایجاد سلامت روانی در فرد و جامعه؛
۴. ثبات، توسعه، پیشرفت و توفیق جامعه مدنی؛
۵. ایجاد صمیمیت در نظام آموزشی؛
۶. خودباوری و ممانعت از تهاجم فرهنگی؛
۷. جلوگیری از فرار مغزها (طالبی، ۱۳۷۹: ۵۷).

اهمیت و ضرورت شکل‌گیری هویت ملی در میان افراد جامعه و به‌خصوص کودکان، نوجوانان و جوانان، نظام آموزش و پرورش کشور را وامی‌دارد که امکانات و روش‌های مناسب را در جهت ایجاد آگاهی و حس تعلق به هویت ملی در دانش‌آموزان به کار گیرند. اهمیت کتاب‌های درسی در تقویت هویت ملی غیر قابل چشم‌پوشی است و استفاده صحیح از این امکان، نیازمند برنامه‌ریزی مناسب و کارا و استفاده از متخصصان و توجه به نتایج پژوهش است. رسیدن به اهداف توسعه و برنامه‌ریزی دقیق نیازمند اطلاعات دقیق است که این پژوهش قصد دارد که اطلاعات دقیقی را از میزان توجه برنامه‌ریزان به مقوله هویت ملی در کتاب‌های درسی ارائه نماید.

مسئولان کشور ما نیز با علم به این موضوع، نسبت به تدوین کتاب‌های درسی دوره‌های مختلف، به‌ویژه دوران ابتدایی، حساسیت خاصی را اعمال می‌کنند که شاهد این مدعا تدوین ویرایش‌های جدید و محتوای متفاوت کتاب‌ها، به‌خصوص کتاب‌های فارسی، جغرافیا، علوم اجتماعی، دینی، تاریخ و جز اینها، در سال‌های گذشته است.

برای پاسخ دادن به این پرسش که تا چه اندازه مسئولان و متولیان امر تدوین کتاب‌های درسی در هدف تقویت و تلقین احساس هویت ملی و وفاداری ملی در کودکان، از طریق کتاب‌های درسی، موفق بوده‌اند و چه میزان از مؤلفه‌های مختلف بیانگر هویت ملی ایرانیان به‌طور متوازن در دروس تدوین شده استفاده کرده‌اند، پژوهش‌های مختلفی در دوره‌های مختلف انجام شده است (طالبی، ۱۳۷۹؛ ربانی، ۱۳۸۲؛ علیرضایی، ۱۳۸۵؛ صالحی عمران و شکیبائی، ۱۳۸۶).

پژوهش حاضر برای پاسخگویی به پرسش فوق، میزان توجه به نمادها، مصداق‌ها و مؤلفه‌های بُعد ایرانی (سرزمینی و تاریخی) هویت ملی ایرانیان را، به‌عنوان تمدنی بزرگ، در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی بررسی کرده است تا از این رهگذر امکان استفاده و برنامه‌ریزی دقیق و مناسب برای این امر برای متولیان ایجاد شود. با توجه به اینکه بحث هویت دینی و جهانی ایرانی بسیار مورد کاوش و پژوهش قرار گرفته است و وجود این مؤلفه‌ها در کتاب‌های درسی مورد تأیید واقع شده است (ملایی‌نژاد، ۱۳۸۲ و صالحی عمران و شکیبائی، ۱۳۸۶)، پژوهش حاضر بر آن است که میزان توجه به هویت سرزمینی و تاریخی ایرانی را در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی مورد بررسی قرار دهد. (۱) بر همین اساس، سعی شده است به این سؤالات پاسخ داده شود:

۱. در واژه‌های به‌کارگرفته شده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه میزان به مفاهیم و مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان (بُعد سرزمینی و تاریخی) پرداخته شده است؟

۲. در متن نثرهای موجود در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی، تا چه اندازه به جنبه‌های مختلف هویت ملی (بعد سرزمینی و تاریخی) توجه شده است؟
۳. در انتخاب تصاویر برای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه اندازه به نمادهای ملی ایرانی (بعد سرزمینی و تاریخی) توجه شده است؟
۴. تا چه اندازه از داستان‌ها و افسانه‌های ملی و تاریخی ایران در تدوین کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی استفاده شده است؟
۵. به جایگاه شعرهای شاعران ملی، با مفاهیم ملی (بعد سرزمینی و تاریخی) در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه اندازه توجه شده است؟

مفاهیم مرتبط

هویت

فرهنگ عمید «هویت» را «حقیقت شیء یا شخص که مشتمل بر خصلت جوهری او باشد، شخصیت، ذات، هستی و وجود» (عمید، ۱۳۶۵: ۲۵۱۳/۳) تعریف می‌کند. در اصطلاح عمومی، آنچه موجب شناسایی شخص، ایل یا ملتی شود، هویت آن نامیده می‌شود و پاسخی است به چستی و کیستی هر فرد. به‌طور کلی آنچه وسیله شناسایی خصایص فردی و خصوصیات رفتاری - که فرد از طریق آن برای خود و دیگران قابل تعریف و شناسایی است - محسوب می‌شود، هویت نامیده می‌شود. در واقع، هویت معطوف به بازشناسی مرز میان خود و بیگانه است که عمدتاً از طریق مقایسه اجتماعی و تمایز درون‌گروه از برون‌گروه ممکن می‌شود (گل‌محمدی، ۱۳۸۰: ۱۶).

هویت ملی

هویت ملی به مشخصات و ویژگی‌هایی گفته می‌شود که یک جامعه را از جوامع دیگر متمایز می‌کند و در جامعه نوعی انسجام ایجاد می‌کند. هویت ملی مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی، تاریخی، فرهنگی و حماسی که زندگی انسانی را دربرمی‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند را تشکیل می‌دهد. هویت ملی از مهم‌ترین سطوح هویت است که در آن تک‌تک افراد یک جامعه احساس تعلق و وابستگی به سرزمین خود را نشان می‌دهند. هویت ملی زمانی می‌تواند در جامعه آشکار شود که اعضای جامعه تصورات روشنی از مؤلفه‌ها و نمادهای آن داشته باشند؛ زیرا احساس هویت از جمله نیازهای طبیعی انسان است که به

خودشناسی و شناختن اصل فرد کمک می‌کند و این شناختن خود نیازمند شناختن هویت ملی به‌عنوان یک اصل انکارناشدنی است (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۲۹).

میلر در کتاب خود با عنوان ملیت، ویژگی‌های متمایزکننده برای هویت ملی را باور مشترک، پذیرفتن همدیگر در یک جامعه به‌عنوان هم‌وطن، هویت‌بخشی از طریق تداوم تاریخی، داشتن هویت فعال (به‌عنوان اجتماعاتی که با یکدیگر عمل می‌کنند، تصمیم می‌گیرند و به نتیجه می‌رسند)، پیوند به یک مکان جغرافیایی خاص و در نهایت، اشتراک افراد در بعضی از موارد، «مجموعه‌ای از ویژگی‌هایی که اغلب در گذشته به‌عنوان منش ملی و امروز به‌عنوان فرهنگ عمومی مشترک می‌شناسند»، بیان می‌دارد (میلر، ۱۳۸۶: ۳۲-۲۹).

مؤلفه‌های هویت ملی

هویت ملی از عناصر و مؤلفه‌های گوناگونی تشکیل شده است. مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان را به سه دسته سرزمینی - تاریخی، دینی و جهانی تقسیم‌بندی می‌کنند.

در علوم اجتماعی، زبان، دین و آداب و رسوم مشترک به‌عنوان مؤلفه‌های مشخص هویت ملی، در علوم سیاسی، داشتن نظام و ساختار سیاسی مشترک، جغرافیا، داشتن مرز و سرزمین مشترک و تاریخ، گذشته مشترک را به‌عنوان مؤلفه مشخص هویت ملی یک ملت برشمرده‌اند.

در پژوهش‌ها، علاوه بر مؤلفه‌های ذکرشده، پیوندهای خونی و پیوندهای فرهنگی (نادرپور، ۱۳۷۳)، جهان‌بینی و ایدئولوژی، ارزش‌ها، هنجارها و نمادهای مشترک (افروغ، ۱۳۸۰)، اقتصاد (رواسانی، ۱۳۸۰)، هم‌گرایی «سیاسی، کشوری، زبانی، دولت، هم‌کیشی، پول واحد، پرچم واحد و غیره» (شیخاوندی، ۱۳۸۰)، و اسطوره‌ها (میلر، ۱۳۸۶) را نیز به‌عنوان مؤلفه‌های تقویت‌کننده و شکل‌دهنده هویت ملی برشمرده‌اند.

زبان از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی معرفی می‌شود؛ چرا که اعتقاد بر این است که زبان پایه و مایه فرهنگ و تاریخ‌ساز یک قوم است (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۳۱).

فرهنگ به‌عنوان مؤلفه‌ای مهم و بسیار تأثیرگذار، در انسجام و شکل‌گیری وحدت ملی نقش اساسی دارد. با توجه به تنوع جمعیتی ایران‌زمین در دوره‌های مختلف تاریخ فرهنگ در زمان‌ها و مکان‌ها، در نزد اقوام گوناگون یک عامل مشترک و وحدت‌بخش بوده است (راعی، ۱۳۸۲: ۱۲۸). شاخص‌هایی که بیانگر هویت ملی در فرهنگ است عبارت‌اند از: سنت‌ها، اسطوره‌ها، فولکلور، هنر و معماری، زبان و ادبیات.

نکته‌ای که در بررسی مؤلفه‌های مربوط به هویت ملی باید مورد توجه قرار داد این است که به‌طور مطلق نمی‌توان تنها از یک مؤلفه به‌عنوان مؤلفه هویت ملی یاد کرد و از دیگر مؤلفه‌ها غافل شد، بلکه بسته به تفاوت‌های ملت‌های مختلف در دوره‌های مختلف، مؤلفه‌های گوناگون معرفی می‌شوند و در گذر تاریخ، این مؤلفه‌ها جایگزین می‌شوند.

جامعه آماری

کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دوره پنج‌ساله ابتدایی کشور جمهوری اسلامی ایران (سال تحصیلی ۱۳۸۷-۱۳۸۶) جامعه پژوهش را تشکیل می‌دهد. دلیل انتخاب کتاب‌های فارسی، محتوا و اهداف تدوین این کتاب‌ها بوده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به بررسی نمادهای هویت ملی از بُعد سرزمینی و تاریخی (جنبه ایرانی بودن هویت ملی ایرانیان) در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۱۳۸۷-۱۳۸۶ پرداخته است. علت این انتخاب احتمال وجود بیشتر این نوع نمادهای هویت ملی در این کتاب‌ها بوده است. روش پژوهش، تحلیل محتواست. تحلیل محتوا از جمله فنونی است که عموماً برای تحلیل منابع مکتوب از قبیل کتاب‌ها، وبگاه‌ها، نقاشی‌ها و منابع حقوقی به کار می‌رود (Earl, 2003: 24)، ولی امروزه اغلب برای تحلیل دیگر اشکال منابع اطلاعاتی از قبیل مصاحبه‌ها، اطلاعات کشف‌شده از طریق مشاهدات یا دیگر منابع دیداری و شنیداری (Sheilds and Twycross, 2008: 38) مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این پژوهش، با استفاده از این روش، کلیه واژه‌ها، تصاویر، نثرها، شعرها و داستان‌های موجود در جامعه پژوهش بررسی شده است. شایان ذکر است که در این پژوهش، به دلیل اینکه مضامین و مفاهیم مذهبی به‌صورت زیاد در کتب درسی استفاده می‌شود و پژوهش‌ها هم این نکته را تأیید کرده‌اند، این مفاهیم از بررسی حذف شده‌اند و بقیه مؤلفه‌های مرتبط با هویت ملی ایرانیان از بُعد ایرانی بودن مورد بررسی قرار گرفته است که از این به بعد عبارت هویت ملی ایرانیان برای بیان هویت ملی ایرانیان از جنبه ایرانی بودن انتخاب شده است. (۲) مؤلفه‌هایی که در این پژوهش به‌عنوان مصداق‌های هویت ملی ایرانیان بررسی شده‌اند عبارت‌اند از: فرهنگ (آداب و رسوم، اعیاد و جشن‌های ملی)، مشاهیر و نویسندگان ایران، اساطیر ایرانی، هنر و معماری ایرانیان، آثار تاریخی، مفاهیم وطن‌پرستی، ادبیات ایران، تاریخ ایران و سیاست و

حکومت ایرانیان. شایان ذکر است که ملاک انتخاب این شاخص‌ها ارتباط مشخص و پرداختن به جنبه ایرانی (سرزمینی و تاریخی) هویت ملی ایرانیان بوده است. داده‌ها با استفاده از شمارش کلمات موجود در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی جمع‌آوری شده است. به همین منظور، کلیه واژه‌های موجود در درس‌های معروف به بخوانیم گردآوری شد و سپس تمامی واژه‌هایی که در قالب هویت ملی نمی‌گنجدند از مجموعه حذف شد و سپس این واژه‌ها بر اساس بسامد مرتب شد و مورد تحلیل قرار گرفت. داده‌ها پس از گردآوری در بانک اطلاعاتی از قبل تهیه شده در نرم‌افزار اکسل (Excel) وارد شد و پس از مرتب‌سازی، با استفاده از نرم‌افزار SPSS نسخه ۱۵ مورد تحلیل قرار گرفت.

پیشینه پژوهش

اهمیت توجه به هویت ملی بر کسی پوشیده نیست و بر همین اساس نیز پژوهش‌های متعددی با موضوعات مختلف در این زمینه انجام گرفته است. با جست‌وجوی انجام گرفته در خصوص موضوع پژوهش، به جز یک پژوهش، پژوهش دیگری انجام نگرفته بود که آن یک پژوهش نیز به تفصیل بررسی خواهد شد. همین امر یکی از دلایل انجام پژوهش حاضر است.

صالحی عمران و شکیبائی (۱۳۸۶) در پژوهشی به بررسی شکل‌گیری هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۱۳۸۱-۱۳۸۲ با استفاده از روش تحلیل محتوا پرداخته‌اند. در این پژوهش ۵۱۲ درس، ۳۱۹۹ صفحه و ۳۳۳۲ تصویر، در چهار مقوله ارزش‌های هویت ملی، ارزش‌های هویت مذهبی، ارزش‌های هویت انقلابی و سایر مقوله‌هایی که محقق با تعریف خود تعیین کرده است، مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان داد که در کتاب‌های مورد بررسی به این مقوله‌ها توجه کافی نشده است. یافته‌ها نشان داد که در کل صفحات کتاب‌های دوره ابتدایی به مقوله‌های اسطوره‌های ملی و شاهنامه‌ای و نمادهای ملی هیچ توجهی نشده است و تنها در ۶ صفحه از صفحات، به مقوله هنجارهای ملی، در ۵۰ صفحه به مقوله میراث فرهنگی، در ۷۶ صفحه به مقوله جغرافیای ایران، در ۱۴ صفحه به مقوله ارزش‌های ملی، در ۵۲۹ صفحه به مقوله ارزش‌های دینی - مذهبی، در ۲۰۶ صفحه به مقوله اسطوره‌های دینی - مذهبی، در ۱۰ صفحه به مقوله مراسم دینی - مذهبی، در ۱ صفحه به مقوله مکان‌های

دینی - مذهبی، در ۱۰ صفحه به مقوله اسطوره‌های انقلاب، در ۲۷ صفحه به مقوله مراسم و وقایع انقلاب و در ۲۲۷۰ صفحه به سایر مقولات توجه شده است. همچنین، نتایج پژوهش نشان داد که کمترین ضریب یا درجه اهمیت به مقوله‌های اسطوره‌های ملی، نمادهای ملی، هنجارهای ملی، جغرافیای ایران و مکان‌های دینی - مذهبی تعلق دارد. در میان تصاویر کتاب‌های دوره ابتدایی کمترین ضریب اهمیت به مقوله هویت ملی و بیشترین ضریب اهمیت به تصاویر مربوط به ارزش‌های انقلابی تعلق دارد. نتایج این پژوهش نشان داد که در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی سال ۱۳۸۱-۱۳۸۲ کم‌رنگ‌ترین ارزش‌ها، ارزش‌های ملی است و با توجه به این نتایج، محتوای کتاب‌های مذکور نمی‌تواند نقش مؤثری در شکل‌گیری و رشد همه‌جانبه فردی و اجتماعی آموزش‌یافتگان داشته باشد و در نتیجه موجب اخلاص در شعور فرهنگی نسل آینده خواهد شد.

پژوهش فوق نشان داد که توجه متعادلی به نمادها و هویت ملی در میان دروس، صفحات و تصاویر کتاب‌های دروس مورد مطالعه نشده است. صالحی عمران و شکیبائیان بیان می‌دارند که با توجه به اینکه از طرفی نهاد آموزش و پرورش، پس از خانواده، نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان دارد و از طرف دیگر، کتاب‌های درسی هم محور کار مدارس نظام آموزش حاضر است، بهتر است آموزش مؤثر و مفید داده شود. نگارندگان با توجه به نتایج پژوهش‌ها در خصوص میزان توجه به مقوله هویت ملی و میزان حضور نمادها و مؤلفه‌های مرتبط با آن در کتب درسی، اقدام به انجام پژوهش حاضر نمودند تا میزان توجه تدوین‌کنندگان کتاب‌های درسی نسبت به چند سال اخیر بررسی شود.

تحلیل داده‌ها

توصیف داده‌ها

همچنان که پیش‌تر ذکر شد، با استفاده از روش تحلیل محتوا، واژه‌های محتوایی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی برای بررسی میزان توجه به مقوله‌های هویت ملی ایرانیان از بُعد ایرانی بودن مورد تحلیل قرار گرفت. در مجموع ۱۶۸۷۸ واژه از ۲۳۸ درس مورد بررسی قرار گرفت. از این تعداد واژه، تعداد ۸۶۳ مورد معرف هویت ملی ایرانیان بود که تمامی تحلیل‌ها بر اساس همین تعداد انجام گرفته است (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: میزان واژه‌های موجود در هر کتاب

دوره	مجموع واژه‌های بررسی شده	درصد واژه‌های بررسی شده در هر دوره
اول	۱۴۵۷	۸/۶۳
دوم	۱۸۱۴	۱۰/۷۴
سوم	۳۰۳۴	۱۷/۹۷
چهارم	۵۷۳۹	۳۴
پنجم	۴۸۳۴	۲۸/۶۴
جمع کل	۱۶۸۷۸	۱۰۰

تحلیل داده‌ها

در این بخش، با استفاده از تحلیل داده‌ها، به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شد.

۱. در واژه‌های به‌کارگرفته‌شده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه میزان به مفاهیم و مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان پرداخته شده است؟

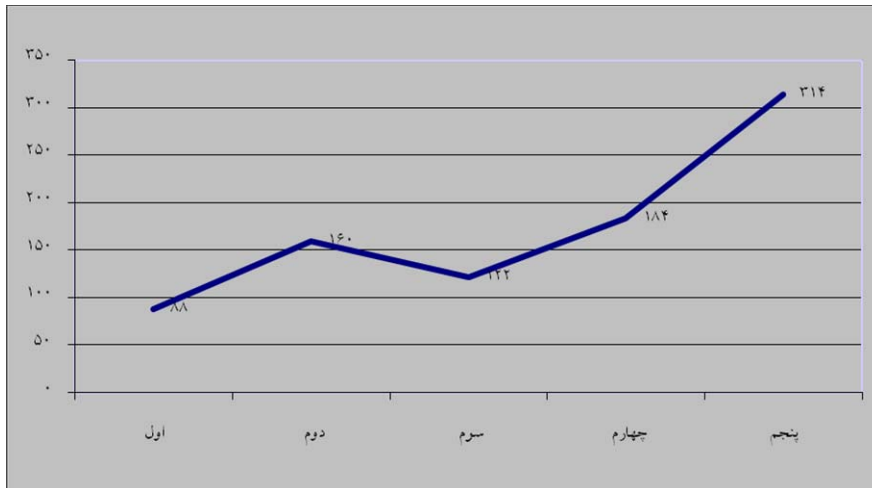
از تحلیل محتوای ۲۳۸ درس موجود در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی، ۱۶۸۷۸ واژه استخراج شد که از این تعداد، ۸۶۸ واژه (۵/۱٪) با مفاهیم هویت ملی ایرانیان مرتبط بوده است. شایان ذکر است مفاهیمی که در این پژوهش به‌عنوان مؤلفه‌های مورد بررسی مورد نظر بودند عبارت‌اند از: فرهنگ، مشاهیر، اساطیر، هنر و معماری، مفاهیم وطنی و میهنی، تاریخ و جغرافیا و ادبیات ایرانیان و میزان وجود دیگر مفاهیم مرتبط با هویت ملی ایرانیان (جنبه ایرانی بودن هویت ملی ایرانیان) بررسی شد که نتایج داده‌ها به تفکیک در جدول شماره ۲ آمده است.

جدول شماره ۲: فراوانی و درصد واژه‌های مرتبط با بعد ایرانی‌ت هویت ملی در مؤلفه‌های مورد بررسی

مؤلفه	اول	درصد	دوم	درصد	سوم	درصد	چهارم	درصد	پنجم	درصد	جمع کل	درصد
فرهنگ اقوام ایرانی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هنر و معماری	۰	۰	۲	۵۲/۱٪	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲/۰٪
تاریخ و سیاست	۶	۸٪	۰	۰	۰	۰	۶	۳٪	۶۱	۱/۵٪	۷۲	۸/۳٪
آثار تاریخی	۰	۰	۵	۳۱/۳٪	۱۱	۲۰/۶٪	۸	۳٪	۶	۱۹/۱٪	۵۲	۳/۳٪
ادبیات	۳	۰	۸	۷۳/۳٪	۵	۱/۳٪	۷	۳٪	۲۰	۸۳/۶٪	۰۳	۶/۳٪
اساطیر	۰	۳٪	۶	۳۶/۵٪	۱	۲/۰٪	۶۲	۳۱٪	۸۲	۶/۷٪	۶۶	۶/۸٪
مشاهیر	۳۱	۱۱٪	۲۰	۵/۲٪	۳۳	۸٪	۶۳	۸٪	۶۳	۶/۵٪	۰۶۱	۶/۱٪
وطن	۷۲	۳۲٪	۳۳	۶/۰٪	۸۲	۱/۲٪	۲۳	۸٪	۳۳۱	۲۳٪	۵۵۲	۶۲٪
فرهنگ	۸۳	۵۳٪	۳۷	۵/۸٪	۵۳	۶/۳٪	۶۵	۰/۳٪	۳۶	۳/۰٪	۶۷۸	۳۳٪
مؤلفه												

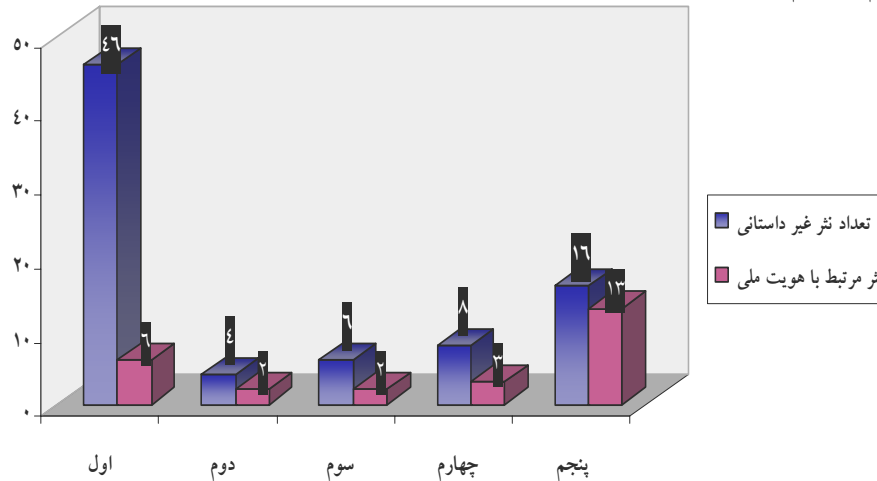
بررسی داده‌ها نشان داد که از مجموع واژه‌های مرتبط با هویت ملی از جنبه مورد نظر، کتاب‌های فارسی اول ابتدایی با تعداد ۸۶ واژه، دوم ابتدایی با ۱۶۰ واژه، سوم ابتدایی با ۱۲۲ واژه، چهارم ابتدایی با ۱۸۴ واژه و پنجم ابتدایی با ۳۱۴ واژه، بیانگر میزان توجه به مفاهیم ملی از طریق انتخاب واژه‌ها هستند. داده‌ها نشان داد که مقوله فرهنگ با ۲۸۶ واژه، بیشترین میزان توجه و هنر و معماری ایرانیان با ۲ واژه، و فرهنگ قومی بدون هیچ‌گونه معرفی، کمترین میزان توجه را به خود اختصاص داده است. در باب رشد مفاهیم ملی در کتاب‌های درسی، نمودار شماره ۱ نشان داد که این رشد روندی نسبی داشته و به نسبت بالاتر رفتن دوره، میزان توجه به مبانی و مفاهیم هویت ملی ایرانیان نیز رشدی صعودی داشته است (نمودار شماره ۱).

نمودار شماره ۱: چگونگی رشد مفاهیم ملی از طریق به‌کارگیری واژه‌ها در کتاب‌های درسی فارسی ابتدایی

۲. در متن نثرهای موجود در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی، تا چه اندازه به جنبه‌های مختلف هویت ملی توجه شده است؟ علاوه بر شعر و داستان، معمولاً از نثر نیز در کتاب‌های درسی استفاده می‌شود که در این بخش از پژوهش به بررسی میزان پرداختن به هویت ملی، از جنبه سرزمینی و تاریخی در این گونه متن‌ها شده است. ملاک انتخاب نثر پرداختن آن به بحث هویت ملی از جنبه ایرانی بودن هویت ملی ایرانیان بوده است. تحلیل داده‌ها نشان داد که در مجموع ۸۰ متن نثر در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی وجود دارد که از این تعداد ۲۶

نثر به مقوله هویت ملی ایرانیان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم پرداخته است. معیار انتخاب این‌گونه نثرها، پرداختن مستقیم به مؤلفه‌های مختلف هویت ملی ایرانیان و همچنین انتخاب انواع مختلف نثرهای کهن از متون قدیمی ایرانیان و نویسندگان مشهور است. بنابراین، مشخص شد که کتاب پنجم با ۱۳ نثر مرتبط با هویت ملی بیشترین توجه را به این موضوع داشته است و به ترتیب کتاب‌های فارسی اول، چهارم، دوم و سوم در رتبه‌های بعدی قرار دارند (نمودار شماره ۲).

نمودار شماره ۲: مقایسه مجموع نثر غیرداستانی با نثر غیرداستانی مرتبط با هویت ملی

با بررسی نثرهای مرتبط با هویت ملی مشخص شد که از تعداد ۲۶ نثر مرتبط با هویت ملی، تنها ۷ نثر مربوط به متون کهن و مرتبط با هویت ملی باستان ایرانیان است و ۱۹ نثر با موضوعات جدید هویت ایرانیان در ارتباط است (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: نثرهای مرتبط با هویت ملی

دوره	نثر مرتبط با هویت ملی	درصد	نثر قدیمی	درصد	نثر جدید	درصد
اول	۶	۲۳٪	۰	۰٪	۶	۱۰۰٪
دوم	۲	۸٪	۱	۵۰٪	۱	۵۰٪
سوم	۲	۸٪	۲	۱۰۰٪	۰	۰٪
چهارم	۳	۱۲٪	۰	۰٪	۳	۱۰۰٪
پنجم	۱۳	۵۰٪	۴	۳۱٪	۹	۶۹٪
جمع کل	۲۶	۱۰۰٪	۷	۲۷٪	۱۹	۷۳٪

۳. در انتخاب تصاویر برای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه اندازه به نمادهای ملی ایرانی توجه شده است؟

متخصصان همواره بر این عقیده هستند که تصاویر، قابلیت انتقال مفاهیم و اطلاعات بیشتری دارند و باعث یادگیری بهتر می‌شوند. بر همین اساس، این پژوهش میزان ارتباط تصاویر موجود در کتاب‌های مورد بررسی را با نمادها و مفاهیم ملی ایرانیان مقایسه کرده است.

تحلیل داده‌ها نشان داد که در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در مجموع ۲۳۹ تصویر استفاده شده است که میزان تصاویر در هر کتاب به‌طور مشخص در جدول شماره ۴ آمده است. از مجموع ۲۳۹ تصویر مورد بررسی، تعداد ۷۴ تصویر با مفاهیم و نمادهای ملی ایرانیان مرتبط است که ۳۱٪ کل تصاویر را تشکیل می‌دهد.

جدول شماره ۴: مرتبط بودن تصاویر با مقوله‌های هویت ملی

دوره	تعداد تصاویر	درصد	تصاویر ملی	درصد	تصاویر قدیمی	درصد	تصاویر جدید	درصد
اول	۶۳	۲۶٪	۹	۱۲٪	۱	۳٪	۸	۲۴٪
دوم	۳۷	۱۵٪	۷	۹٪	۴	۱۰٪	۳	۹٪
سوم	۳۹	۱۶٪	۱۲	۱۶٪	۷	۱۸٪	۵	۱۵٪
چهار	۶۴	۲۷٪	۲۸	۳۸٪	۱۷	۴۳٪	۱۱	۳۲٪
پنجم	۳۶	۱۵٪	۱۸	۲۴٪	۱۱	۲۸٪	۷	۲۱٪
جمع	۲۳۹	۱۰۰	۷۴	۱۰۰	۴۰	۱۰۰	۳۴	۱۰۰

کتاب فارسی دوره چهارم ابتدایی بیشترین تصاویر را به خود اختصاص داده است که از این تعداد ۲۸ تصویر (۳۸٪) با هویت ملی ایرانیان مرتبط است و به ترتیب کتاب‌های فارسی دوره‌های اول، سوم، دوم و پنجم، در زمینه استفاده از تصاویر در انتقال مفاهیم، در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

با تفکیک مجموع ۷۴ تصویر مرتبط با مؤلفه‌های مختلف هویت ملی ایرانیان، ۴۰ تصویر به مقوله‌های باستانی و گذشته ایرانیان پرداخته است و ۳۴ تصویر نیز تاریخ و مؤلفه‌های جدید هویت ملی ایرانیان را انعکاس داده است.

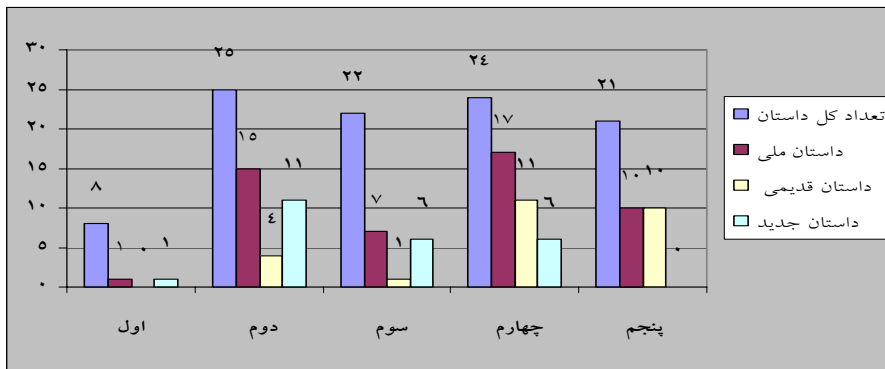
۴. تا چه اندازه از داستان‌ها و افسانه‌های ملی و تاریخی ایران در تدوین کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی استفاده شده است؟

بررسی داده نشان داد که در مجموع ۱۰۰ داستان در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی وجود داد که از این تعداد ۵۰ داستان (۵۰٪) مربوط به داستان‌های ملی، تاریخی و اسطوره‌های ایرانیان است. از مجموع ۵۰ داستان، ۱۵ داستان مرتبط با هویت ملی ایرانیان در کتاب دوم، ۱۷ داستان در کتاب چهارم، ۱۰ داستان در کتاب پنجم، ۷ داستان در کتاب سوم و ۱ داستان در کتاب اول ابتدایی آمده است (جدول شماره ۵).

جدول شماره ۵: ارتباط داستان‌های موجود در کتاب‌های بررسی شده با مؤلفه‌های هویت ملی

دوره	تعداد کل داستان	داستان ملی	درصد	داستان قدیمی	درصد	داستان جدید	درصد
اول	۸	۱	٪۲	۰	۰	۱	٪۴
دوم	۲۵	۱۵	٪۳۰	۴	٪۱۵	۱۱	٪۴۶
سوم	۲۲	۷	٪۱۴	۱	٪۴	۶	٪۲۵
چهارم	۲۴	۱۷	٪۳۴	۱۱	٪۴۲	۶	٪۲۵
پنجم	۲۱	۱۰	٪۲۰	۱۰	٪۳۸	۰	۰
جمع	۱۰۰	۵۰	۱۰۰	۲۶	۱۰۰	۲۴	۱۰۰

بررسی داده‌ها نشان داد که از مجموع ۵۰ داستان در کتاب‌های فارسی، تعداد ۲۶ داستان با تاریخ گذشته و ادبیات کهن ایرانیان در ارتباط است و به مشاهیر کهن ایران اشاره داشته است و ۲۴ داستان نیز به مفاهیم و مقوله‌های جدید ملی ایرانیان پرداخته است (نمودار شماره ۳).

نمودار شماره ۳: میزان استفاده از داستان‌های کهن و جدید ایرانی در کتاب‌های بررسی شده

۵. به جایگاه شعرهای شاعران ملی، با مفاهیم ملی، در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی تا چه اندازه توجه شده است؟

ایرانیان در زمینه شعر از قدیم مشهور بوده‌اند و دیوان شاعران بزرگی از ایران به زبان‌های مختلف زنده دنیا ترجمه شده است. این پژوهش، با شناخت اهمیت شعر در ترویج هویت ملی، به بررسی میزان توجه به اشعار ایرانی، مخصوصاً اشعار کهن، در کتاب‌های بررسی شده پرداخته است.

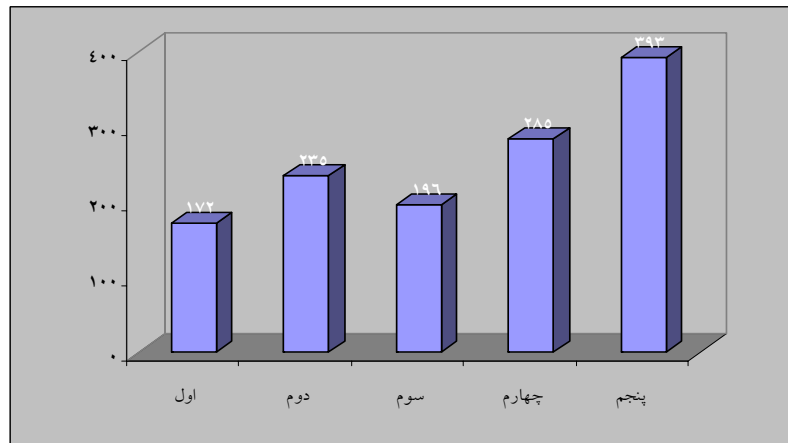
تحلیل داده‌ها نشان داد که در مجموع ۵۳ شعر در کتاب‌های فارسی دوره پنج‌گانه ابتدایی منتشر شده است. از مجموع ۵۳ شعر، کتاب چهارم و پنجم با ۵ شعر در رأس پرداختن به مقوله‌های هویت ملی قرار دارند (جدول شماره ۶).

بررسی داده‌ها نشان داد که از میان ۲۰ شعر مرتبط با هویت ملی ایرانیان، تعداد شعرهای کلاسیک و قدیمی انتخاب شده ۶ عنوان و میزان شعرهای جدید از سرایندگان شعرهای نوین یا با مضامین جدید ۱۴ عنوان بوده است.

جدول شماره ۶: ارتباط شعر با مقوله‌های هویت ملی در کتاب‌های بررسی شده

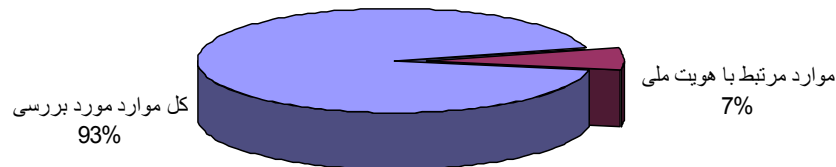
دوره	تعداد شعرها	درصد	شعرهای ملی	درصد	شعرهای قدیمی	درصد	شعرهای جدید	درصد
اول	۱۲	۲۲/۶۴۱۵	۲	۱۰٪	۰	۰	۲	۱۴/۳٪
دوم	۱۱	۲۰/۷۵۴۷	۴	۲۰٪	۱	۱۶/۷٪	۳	۲۱/۴٪
سوم	۱۱	۲۰/۷۵۴۷	۴	۲۰٪	۱	۱۶/۷٪	۳	۲۱/۴٪
چهارم	۱۰	۱۸/۸۶۷۹	۵	۲۵٪	۱	۱۶/۷٪	۴	۲۸/۶٪
پنجم	۹	۱۶/۹۸۱۱	۵	۲۵٪	۳	۵۰٪	۲	۱۴/۳٪
جمع	۵۳	۱۰۰	۲۰	۲۰٪	۶	۱۰۰	۱۴	۱۰۰

با بررسی مجموع داده‌های گردآوری شده مشخص شد که کتاب پنجم دبستان بیش از سایر کتاب‌ها به مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان پرداخته است. شایان ذکر است که این توجه بیشتر به استفاده از واژه‌های بیشتر در زمینه هویت ملی بوده است. هرچند، توجه به مقوله‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی بررسی شده ناچیز بوده است. نمودار شماره ۴ میزان توجه نگارندگان کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی را به مقوله هویت ملی مورد مقایسه قرار داده است.

نمودار شماره ۴: مجموع موارد مرتبط با هویت ملی در هر کتاب

با تحلیل مجموع موارد بررسی شده (۱۷۵۸۳ مورد)، مشخص شد که ۷٪ این موارد هویت ملی ایرانیان مرتبط بوده است (نمودار شماره ۵).

نمودار شماره ۵: مقایسه درصد کل موارد بررسی شده با موارد مرتبط با هویت ملی

بحث و نتیجه گیری

با تحلیل داده‌ها مشخص شد که میزان توجه نگارندگان و برنامه‌ریزان دروس دوره ابتدایی به مقوله‌های سرزمینی و تاریخی هویت ملی ایرانیان (فرهنگ، مشاهیر، ادبیات، وطن، تاریخ، جغرافیا و هنر و میراث فرهنگی) کم بوده است و این مقدار ۷٪ کل موارد بررسی شده را تشکیل می‌دهد.

از مجموع ۱۶۸۷۸ واژه بررسی شده، تعداد ۸۶۳ واژه با هویت ملی ایرانی مرتبط بوده که این رقم ناامیدکننده است. با توجه به اینکه واژه‌ها از طریق انتقال مفاهیم و احساسات، نقشی اساسی در هویت‌بخشی به جامعه دارند انتظار این بود که با توجه به تهدیدهای چالش‌هایی که امروز کشور ایران و هویت ایرانی با آن مواجه است،

مسئولان امر بیشتر به این مقوله توجه می‌کردند و با استفاده از واژه‌های ملی و حماسی سعی در تقویت غرور ملی و تزریق هویت ملی در کودکان و نوجوانان می‌داشتند.

بررسی داده‌ها نشان داد که میزان استفاده از تصاویر در بیان هویت ملی ایرانی کم بوده است. با توجه به اینکه تصاویر نقش مهمی در بیان مفاهیم و اعتقادات دارد، توجه تدوین‌کنندگان کتاب‌های فارسی ابتدایی، به‌ویژه دوره اول، بسیار ناچیز بوده و از مجموع ۶۳ تصویر فقط ۹ تصویر با مفاهیم هویت ملی مرتبط بوده است و این نقص بسیار مهمی برای کتاب اول ابتدایی است. در کلاس اول ابتدایی امکان خواندن و درک مفاهیم به‌صورت مطلوب برای کودک وجود ندارد، ولی این امکان هست که از طریق تصاویر، مفاهیم ملی و ارزش‌های میهنی را به آنها آموزش داد و کودکان را برای داشتن روحیه میهن‌دوستی آماده کرد.

استفاده از داستان‌ها و اساطیر ملی باعث تقویت روحیه حماسی و میهن‌دوستی در کودکان می‌شود و با شناخت شخصیت‌های ملی در داستان‌ها، ضمن آشنایی بیشتر با مفاخر و بزرگان، نوعی اعتمادبه‌نفس را در کودکان تقویت می‌کند. در پژوهش حاضر نتیجه‌ای که حاصل شد عدم توجه قوی به نقش داستان‌ها و اساطیر در تقویت روحیه ملی در کودکان بود. با توجه به اینکه ادبیات داستانی ایران بسیار غنی بوده، شامل داستان‌های ادبی و تربیتی بسیار غنی از گذشتگان و معاصر ایران است، از تدوین‌کنندگان کتاب‌های فارسی، توجه بیشتر به داستان‌های اصیل ایرانی انتظار می‌رود.

ایران همیشه در شعر و شاعری مشهور بوده و دیوان شاعران بزرگ ایران‌زمین به اکثر زبان‌های زنده دنیا ترجمه شده است. شاعران بزرگی هستند که شعرهایی در مدح ایران و بزرگان ایرانی و تمدن بزرگ ایران سروده‌اند. سهم این شاعران در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی ۶ شعر بوده است که سهمی ناچیز به حساب می‌آید.

وقتی نثر با زبان شیوای فارسی در هم آمیزد بسیار زیبا و روح‌نواز می‌شود و مجموعه‌های گران‌بهایی همچون گلستان سعدی را در عرصه ادبیات ارائه می‌کند. متأسفانه مثل سایر مقوله‌ها و ابزارهای تقویت هویت ملی ایرانیان، از نثر شیوای فارسی نیز استفاده بهینه‌ای نشده است و تنها ۷ نثر کلاسیک و کهن ایرانیان تشکیل‌دهنده ۲۶ نثر مرتبط با هویت ملی ایرانیان بوده است؛ درحالی‌که ادبیات فارسی ایران در زمینه نثر بسیار غنی است. در مجموع، نگارندگان کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از ابزارهای مفیدی همچون شعر، واژه، نثر و داستان برای تقویت ارزش‌های ملی ایرانی و تقویت روح حماسی در کودکان استفاده چندانی نکرده‌اند و این موضوع را پژوهش‌های مختلف نیز تأیید کرده

است. در این کتاب‌ها به مقوله‌های مختلف ملی ایرانیان توجهی ناقص و گذرا شده و فرهنگ و تاریخ ایران باستان نادیده انگاشته شده است.

ایران دارای آثار تاریخی و هنری و معماری شناخته‌شده‌ای است که معرفی آنها به کودکان و دانش‌آموزان می‌تواند آنها را با گذشته درخشان‌شان آشنا کرده، حس غرور و خودباوری را در آنها تقویت نماید که متأسفانه تدوین‌کنندگان فقط در دو مورد به معرفی هنر و معماری ایران اقدام کرده‌اند.

بنابراین به نظر می‌رسد تدوین‌کنندگان متون درسی باید با دیدی متعادل نسبت به مقوله‌های مختلف ارتباطی مثبت بین جنبه‌های مختلف هویت ایرانیان برقرار کنند و از هرگونه تفریط و افراط پرهیز نمایند. البته باید اذعان کرد که به ابعاد مختلف هویت ملی ایرانیان در کتاب‌های فارسی مورد بررسی توجه شده است، ولی این توجه ناقص بوده و در بعضی از موارد بخشی از هویت ایرانیان نادیده گرفته شده است.

پیشنهادها

برای تدوین کتاب‌هایی در جهت تقویت روحیه ملی کودکان امروز و جوانان فردا و آینده‌سازان ایران، پیشنهادهایی بر اساس نتایج پژوهش ارائه می‌شود:

۱. اهمیت دادن به زبان فارسی به‌عنوان نقطه اتکا و اشتراک ایرانیان در جهت تقویت روحیه ملی؛
۲. استفاده از داستان‌ها و غزلیات پرشور و حماسی مشهور ایرانی برای علاقه‌مند ساختن کودکان مرزوبوم ایران به فرهنگ و تاریخ ایران؛
۳. معرفی میراث فرهنگی و تاریخی ایرانیان در جهت معرفی تاریخ سراسر افتخار تمدن ایرانی و آشنا ساختن با توانمندی‌ها و جایگاه رفیع ایران در تاریخ و ایجاد خودباوری و تعلق به ایران؛
۴. بیان زندگی بزرگان، الگوهای میهنی و ملی؛
۵. بیان جغرافیای ایران و آشنا ساختن کودکان با مناطق گردشگری ایران؛
۶. بیان فرهنگ و تمدن ایران در جهت آموزش کودکان و فرهنگ‌سازی ملی؛
۷. تدوین سیاست جامع در اهمیت دادن به ابعاد مختلف هویت ملی (ایرانی بودن، اسلامی بودن و جهانی بودن)؛
۹. تقویت روحیه ملی‌گرایی با استفاده از ابزارهای مختلف در جهت مقابله با تهاجم فرهنگی و بحران هویت ملی؛

یادداشت‌ها

۱. در این پژوهش مقصود از مؤلفه‌های «هویت ملی ایرانیان» نمادهایی هستند که مشخصاً به بُعد ایرانی بودن هویت ملی ایرانیان مربوط می‌شود. مؤلفه‌هایی از قبیل نثر، شعر، داستان، مشاهیر، جغرافیا و فرهنگ که به‌طور مشخص به بحث هویت ملی ایرانیان از جنبه ایرانی بودن پرداخته باشند به‌عنوان مؤلفه‌های مورد بررسی انتخاب شده‌اند.
۲. در این پژوهش مقصود از عبارت «هویت ملی ایرانیان»، جنبه هویت ایرانی و هویت ملی از میان سه بُعد ایرانی بودن، اسلامی بودن و جهانی بودن هویت ملی ایرانیان است.

منابع

- افروغ، عماد (۱۳۸۰)؛ *چالش‌های کنونی ایران*، تهران: حوزه هنری تبلیغات اسلامی.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۶)؛ «هویت ایرانی و دینی در ضرب‌المثل‌های فارسی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۸، ش ۲، صص ۲۷-۵۲.
- راعی گلوجه، سجاد (۱۳۸۲)؛ «هویت ملی و ایرانی‌گری در تاریخ‌نگاری زرین‌کوب»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۴، ش ۱، صص ۱۵۱-۱۱۹.
- ربانی، جعفر (۱۳۸۲)؛ «برنامه‌های درسی و شکل‌گیری هویت»، *مجله دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد*، دوره ۴، ش ۱ (بهار و تابستان)، صص ۶۶۹-۶۵۷.
- رواسانی، شاپور (۱۳۸۰)؛ *زمینه‌های اجتماعی هویت ملی*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- شیخ‌خواندی، داور (۱۳۸۰)؛ *ناسیونالیسم و هویت ایرانی*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- صالحی عمران، ابراهیم و طناز شکیباییان (۱۳۸۶)؛ «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۸، ش ۱، صص ۸۴-۶۳.
- طالبی، سکینه (۱۳۷۹)؛ «تحول هویت ملی دانش‌آموزان در دوره‌های تحصیلی ابتدایی، راهنمایی و متوسطه شهر»، *فصلنامه تعلیم و تربیت*، دوره ۱۶، ش ۳ (پاییز)، صص ۷۴-۵۷.
- علیرضایی، مریم (۱۳۸۵)؛ *جایگاه هویت ملی و دینی در کتب درسی دوره متوسطه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند.
- عمید، حسن (۱۳۶۵)؛ *فرهنگ عمید*، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- گل‌محمدی، احمد (۱۳۸۰)؛ «جهانی شدن و بحران هویت»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۳، ش ۱۰، صص ۸۴-۱۳.
- ملایی‌نژاد، اعظم (۱۳۸۲)؛ «تعمیق هویت ملی از طریق برنامه درسی»، *مجله دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد*، دوره ۴، ش ۱ (بهار و تابستان)، صص ۶۶۵-۶۴۳.
- میرمحمدی، داود (۱۳۷۴)؛ *مطالعه و بررسی مؤلفه‌های بارز هویت فرهنگی و قومی مردم بلوچ و نسبت و رابطه آن با هویت و فرهنگ ملی شهرستان زاهدان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.

- میلر، دیوید (۱۳۸۶): *ملیت*، ترجمه عزایاق زندی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- نادرپور، نادر (۱۳۷۳): «ایرانیان، یگه سواران دوگانگی»، *ایران نامه*، س ۱۳، ش ۳.
- Earl, Babbie (2003); *The Practice of Social Research*; 10th edition, Wadsworth: Thomson Learning.
- Shields, Linda and Alison Twycross (2008); "Content analysis", *Paediatric Nursing*; vol. 20, iss. 6, p. 38, Available at: <<http://proquest.umi.com/pqdweb?did=1508842851&sid=3&Fmt=4&clientId=48030&RQT=309&VName=PQD>>